Izabela Stańczuk*

Wolność religijna w czasie epidemii COVID-19 w Polsce – ujęcie prawne

Streszczenie

Wiara i religia stanowią dla wielu ludzi istotną wartość, którą kierują się w życiu codziennym. Historia pokazuje, że to właśnie na tym tle i w obronie tych wartości ludzkość toczyła bitwy, a nawet wszczynała wojny. Współcześnie przyzwyczailiśmy się do tego, że wolność naszego sumienia i wyznania jest respektowana i w zasadzie nie podlega większym ograniczeniom. Sama Konstytucja RP w swojej treści ustanawia przecież ich prawne gwarancje. Pojawienie się w Polsce zachorowań na SARS-CoV-2[1] stało się jednak przesłanką, która przyczyniła się do wprowadzenia istotnych ograniczeń w możliwości korzystania z praw i wolności. Ogłoszenie przez władze stanu zagrożenia epidemicznego, a następnie stanu epidemii spowodowało wyznaczenie nowych granic dla wolności religijnej każdego obywatela.

Słowa kluczowe: epidemia, wolność sumienia i religii[2], COVID-19, prawa człowieka, Rzecznik Praw Obywatelskich

* Izabela Stańczuk, Katedra Prawa Cyberbezpieczeństwa i Nowych Technologii, Akademia Sztuki Wojennej w Warszawie, e-mail: i.stanczuk@akademia.mil.pl, ORCID: 0000-0003-2446-8428.

1 Określenia SARS-CoV-2, COVID-19 oraz koronawirus używa się dla oznaczenia tej samej jednostki chorobowej.

2 W artykule używa się zamiennie określeń wolność „sumienia i religii" oraz „wolność sumienia i wyznania".

Wstęp

Na początku 2020 roku uwaga całego świata skupiła się na wydarzeniach, które miały miejsce w Chinach. Pojawienie się, czy też wykrycie nowego rodzaju wirusa, określanego jako koronawirus, i jego transmisja na inne kraje, w tym Polskę, stały się faktem. Z obawą śledzono informacje o kolejnych wykrytych przypadkach zachorowań, zadając sobie pytanie jak należy postąpić i jakie działania podjąć, żeby zminimalizować zagrożenie na wczesnym etapie. Wprowadzenie tzw. lockdownu, zamknięcie granic, szkół, galerii handlowych czy zakaz lotów to tylko niektóre z działań podjętych przez władze w stosunku do wielu dziedzin życia społecznego. Nowe obostrzenia dotknęły nie tylko sfery gospodarczej państwa (m.in. poprzez ustanowienie ograniczeń działalności gastronomicznej, rozrywkowej itd.), lecz także tej ściśle związanej z jednostką i jej prawami. Z dnia na dzień to, co zdawało się być dla nas czynnością rutynową (zakupy, pójście do pracy, szkoły, fryzjera, do kościoła) nabrało zupełnie nowego znaczenia. Komunikaty docierające z różnych mediów oraz kolejne konferencje z udziałem odpowiedzialnych organów z niepokojem i obawą śledziła cała Polska. Wprowadzane rozwiązania, przynajmniej w okresie marca–kwietnia 2020 roku w większości spotykały się ze zrozumieniem i społeczną akceptacją. Wraz z upływem czasu zaczęto coraz częściej zastanawiać się nad słusznością i legalnością ustanawianych ograniczeń. Podano również w wątpliwość skuteczność wprowadzanych nakazów i zakazów, negując ich umocowanie w prawie, i rzeczywistą konieczność.

W niniejszym artykule poddano analizie źródła prawa, przede wszystkim wydawane w okresie od lutego do sierpnia 2020 roku rozporządzenia, które ustanawiały ograniczenia w sferze wolności sumienia i religii. Rezultaty przeprowadzonych badań[3] pokazują, że treści tych aktów w przyjętym okresie były wielokrotnie zmieniane. Po początkowym dość znacznym ograniczeniu określonych praw i wolności zaczęto stopniowo łagodzić wprowadzone obostrzenia, co wynikało z polityki państwa przyjętej w walce z COVID-19. Można domniemywać, że tendencja ta będzie utrzymywana, choć mając na względzie duży przyrost zachorowań w Polsce w okresie letnim, trudno tę hipotezę potwierdzić.

3 W niniejszej publikacji wykorzystano badania własne opublikowane w rozdziale pt. „Ograniczenie wolności sumienia i religii w związku z wprowadzenie stanu epidemii w Polsce" w księdze pamiątkowej prof. dr. hab. Artura Mezglewskiego, przy czym w związku z dużą dynamiką zmian dokonujących się zarówno w sferze legislacyjnej, jak i wykonawczej artykuł stanowi również uzupełnienie dotychczasowych wyników badań.

Wolność sumienia i religii w prawie polskim

Współczesne państwo demokratyczne to takie, w którym wolność sumienia i religii oraz swoboda działania związków wyznaniowych przyjmowane są jako pewne standardy, które oprócz autonomii kościołów i innych związków wyznaniowych oraz reguły współpracy z nimi wyznaczają kierunek jego działalności i rozwoju[4].

Podstawowymi aktami prawnymi regulującymi wolność sumienia i religii w Polsce są Konstytucja RP z 1997 roku oraz ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania[5]. Przepisy ustawy zasadniczej w art. 53 stanowią: „1. Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii. 2. Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują. 3. Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniami. Przepis art. 48 ust. 1 stosuje się odpowiednio. 4. Religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób. 5. Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób. 6. Nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych. 7. Nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania”[6].

Z treści przywołanego przepisu można wywieść dwie wolności o charakterze osobistym, tj. wolność sumienia i wolność religii. Wolność religii oznacza swobodę w przyjmowaniu religii, jej wyznawaniu oraz uzewnętrznianiu.

4 P. Steczkowski, *Wstęp do studiów tematycznych*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2018, t. 21, s. 5.

5 Dz.U. 2017, poz. 1153.

6 *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Dz.U. nr 78, poz. 483, z późn. zm.

Rozumienie tego pojęcia w zasadzie nie powoduje większych trudności, jakie mogą mieć miejsce przy interpretacji „wolności sumienia". Są one rezultatem istnienia różnych stanowisk co do relacji obydwu definicji. Wolność religii bywa rozpatrywana jako przejaw wolności sumienia, rozumianej jako swoboda w wyborze własnego światopoglądu. W literaturze można również spotkać się z utożsamianiem tych dwóch pojęć bądź też traktowaniem ich jako skrajnie odrębnych względem siebie[7].

Konstytucja RP, stanowiąc o istocie wolności sumienia oraz wolności wyznania, nie czyni tego w sposób jednakowy względem obydwu wartości. W działaniach ustrojodawcy można bowiem zauważyć pewną asymetrię przejawiającą się w ich odmiennym traktowaniu, przy czym wolności wyznania poświęca się więcej uwagi niż ma to miejsce w przypadku wolności sumienia[8].

Podstawowe regulacje w przedmiotowej treści zawiera również art. 25 Konstytucji, zgodnie z którym „1. Kościoły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione. 2. Władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym. 3. Stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego. 4. Stosunki między Rzecząpospolitą Polską a Kościołem katolickim określają umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską i ustawy. 5. Stosunki między Rzecząpospolitą Polską a innymi kościołami oraz związkami wyznaniowymi określają ustawy uchwalone na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z ich właściwymi przedstawicielami". Krystian Complak zwraca uwagę, że przepis ten odmiennie reguluje status związków wyznaniowych, nadając im pozycję uprzywilejowaną, przez co może on budzić pewne wątpliwości. Jego zdaniem, samo posłużenie się określeniem „bezstronności władz publicznych w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych" również nie jest do końca trafne, ponieważ przyzwala władzom na działanie na rzecz wspólnot wyznaniowych, jeżeli miałoby to przysłużyć się dobru człowieka i dobru wspólnemu. Ponadto odwołanie się w treści art. 25 do Kościoła katolickiego budzi kontrowersje na płaszczyźnie

7 M. Florczak-Wątor, *Komentarz do art. 53 Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2019.

8 K. Complak, *Komentarz do art. 53 Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. M. Haczkowska, Warszawa 2014.

zachowania zasady równouprawnienia wspólnot wyznaniowych[9]. Ciekawe spostrzeżenia na ten temat poczynił Paweł Sobczyk, który po pierwsze, zwraca uwagę, że nie należy utożsamiać użytego w ustawie zasadniczej pojęcia „władz publicznych" z „państwem" jako takim, a po drugie, organy tych władz są tworzone przez ludzi, którzy mają własne przekonania religijne, światopoglądowe i filozoficzne oraz zgodnie z przepisami Konstytucji RP mogą je przedstawiać również w ramach działalności organu, który współtworzą[10].

Podstawowym aktem ustawowym regulującym problematykę wolności religijnej i możliwości jej ograniczenia jest ustawa z dnia 17 maja 1989 roku o gwarancjach wolności sumienia i wyznania[11]. Treść art. 1 określa zakres wolności sumienia i wyznania, która przysługuje każdemu obywatelowi i obejmuje swobodę wyboru religii lub przekonań oraz wyrażania ich indywidualnie i zbiorowo, prywatnie i publicznie. Obywatele wierzący wszystkich wyznań oraz niewierzący mają równe prawa w życiu państwowym, politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturalnym. Z wolności tej na równi z obywatelami polskimi korzystają również cudzoziemcy przebywający na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej oraz odpowiednio bezpaństwowcy[12]. Wolność sumienia i religii jest jednym z podstawowych praw człowieka i podlega ochronie prawnej, nie ma jednak charakteru absolutnego i w wyjątkowych sytuacjach może zostać ograniczona. Może to nastąpić tylko w drodze ustawy i tylko w zakresie koniecznym do ochrony bezpieczeństwa publicznego, porządku, zdrowia lub moralności publicznej albo podstawowych praw i wolności innych osób. Ponadto korzystanie z wolności sumienia i wyznania nie może prowadzić do uchylania się od wykonywania obowiązków publicznych nałożonych przez ustawy[13]. Powyższe regulacje prawne mają szczególne znaczenie w kontekście wydarzeń w Polsce i na świecie w związku z pojawieniem się i wzrostem zachorowań na COVID-19 oraz działaniami polskich władz wkraczającymi w sferę wolności religijnej jednostki.

Dbałość o zapewnienie wolności religijnej jest szczególnie istotna nie tylko z punktu widzenia jej prawnych gwarancji, lecz przede wszystkim społecznej percepcji przez obywateli. Badania przeprowadzone przez Centrum Badania

9 K. Complak, *Komentarz do art. 25 Konstytucji*, [w:] ibidem.
10 P. Sobczyk, *Kilka uwag o bezstronności władz publicznych na kanwie wniosku o usunięcie krzyża z sali posiedzeń Sejmu RP*, „Studia z Prawa Wyznaniowego" 2012, t. 15, s. 142.
11 Dz.U. 2017, poz. 1153.
12 Ibidem.
13 Ibidem.

Opinii Społecznej pokazują, że wolność głoszenia własnych poglądów znajduje się wśród 10 najważniejszych dla Polaków wartości. Co więcej, wśród respondentów, którzy wyrazili opinię, że Konstytucja RP nie jest w Polsce przestrzegana (47 %), pojawiają się również głosy, że dotyczy to także wolności sumienia i wyznania (7%)[14].

Działania władz publicznych

Podjęte rozważania na temat granic wolności religijnej w czasie epidemii COVID-19 w Polsce rozpatrywane z punkty widzenia wprowadzanych regulacji prawnych mają sens tylko wówczas, gdy poszczególne akty normatywne poddane zostaną szczegółowej analizie pod kątem wprowadzanych zmian, co też autorka niniejszej pracy starała się uczynić.

Kiedy w marcu 2020 roku w mediach pojawiła się informacja o pierwszych przypadkach zachorowań na COVID-19, władze polskie stanęły przed dylematem, jakie działania należy podjąć. Bez wątpienia ówczesna sytuacja wymagała skonkretyzowanych, a przede wszystkim szybkich decyzji, stąd też 13 marca 2020 roku Minister Zdrowia wydał rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego[15], obowiązujące od 14 marca do odwołania. Akt ten oprócz wprowadzenia rzeczonego stanu ustanowił również pierwsze restrykcje mające służyć ograniczeniu rozprzestrzeniania się wirusa SAR-CoV-2. Na podstawie nowo wydanych przepisów ograniczono możliwość przemieszczania się, wprowadzono ograniczenia w zakresie obrotu i używania określonych przedmiotów takich, jak chociażby środki dezynfekcyjne czy maseczki ochronne. Ograniczenia te dotyczyły również określonych instytucji i zakładów pracy. W par. 5 ust. 1 pkt 4 rozporządzenia ustanowiono czasowe ograniczenie sprawowania kultu religijnego w miejscach publicznych, w tym w budynkach i innych obiektach kultu religijnego, a na podstawie par. 6 ust. 1 pkt 3 wprowadzono ograniczenie polegające na określeniu liczby osób uczestniczących w sprawowaniu kultu religijnego na danym terenie lub w danym obiekcie zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz pomieszczeń – nie więcej niż 50 osób, wliczając w to uczestników i osoby sprawujące kult religijny. W par. 9 ust. 1 wprowadzono zakaz

14 *Wolność religijna w Polsce. Raport statystyczny*, Warszawa 2019, s. 22.
15 Dz.U. 2020, poz. 433.

zgromadzeń w rozumieniu art. 3 ustawy z 24 lipca 2015 roku – Prawo o zgromadzeniach (Dz.U. 2019, poz. 631) z zastrzeżeniem, że dotyczy on zgromadzeń powyżej 50 osób, wliczając w to organizatora i osoby działające w jego imieniu.

Jako podstawę prawną do wydania przez Ministra Zdrowia aktu wykonawczego w postaci rozporządzenia wskazano art. 46 ust. 2 i 4 ustawy z 5 grudnia 2008 roku o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi[16]. Treść tego przepis stanowi, że: „1. Stan zagrożenia epidemicznego lub stan epidemii na obszarze województwa lub jego części ogłasza i odwołuje wojewoda, w drodze rozporządzenia, na wniosek państwowego wojewódzkiego inspektora sanitarnego. 2. Jeżeli zagrożenie epidemiczne lub epidemia występuje na obszarze więcej niż jednego województwa, stan zagrożenia epidemicznego lub stan epidemii ogłasza i odwołuje, w drodze rozporządzenia, minister właściwy do spraw zdrowia w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw administracji publicznej, na wniosek Głównego Inspektora Sanitarnego. 3. Ogłaszając stan zagrożenia epidemicznego lub stan epidemii, minister właściwy do spraw zdrowia lub wojewoda mogą nałożyć obowiązek szczepień ochronnych na inne osoby niż określone na podstawie art. 17 ust. 9 pkt 2 oraz przeciw innym zakażeniom i chorobom zakaźnym, o których mowa w art. 3 ust. 1. 4. W rozporządzeniach, o których mowa w ust. 1 i 2, można ustanowić: 1) czasowe ograniczenie określonego sposobu przemieszczania się, 2) czasowe ograniczenie lub zakaz obrotu i używania określonych przedmiotów lub produktów spożywczych, 3) czasowe ograniczenie funkcjonowania określonych instytucji lub zakładów pracy, 4) zakaz organizowania widowisk i innych zgromadzeń ludności, 5) obowiązek wykonania określonych zabiegów sanitarnych, jeżeli wykonanie ich wiąże się z funkcjonowaniem określonych obiektów produkcyjnych, usługowych, handlowych lub innych obiektów, 6) nakaz udostępnienia nieruchomości, lokali, terenów i dostarczenia środków transportu do działań przeciwepidemicznych przewidzianych planami przeciwepidemicznymi, 7) obowiązek przeprowadzenia szczepień ochronnych, o których mowa w ust. 3, oraz grupy osób podlegające tym szczepieniom, rodzaj przeprowadzanych szczepień ochronnych – uwzględniając drogi szerzenia się zakażeń i chorób zakaźnych oraz sytuację epidemiczną na obszarze, na którym ogłoszono stan zagrożenia epidemicznego lub stan epidemii”[17].

16 Ibidem 2019, poz. 1239, z późn. zm.
17 Ibidem, art. 46.

Istotnym działaniem z punktu widzenia legalności wprowadzanych ograniczeń było włączenie przez Ministra Zdrowia zakażenia SARS-CoV-2 do treści przepisów regulujących zwalczanie zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi, co nastąpiło 27 lutego 2020 roku na podstawie stosownego aktu wykonawczego[18].

Kolejnym rozporządzeniem Minister Zdrowia 20 marca 2020 roku odwołał stan zagrożenia epidemicznego na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej[19], wprowadzając jednocześnie stan epidemii[20]. Nowe przepisy nie wprowadzały w zasadzie większych zmian, utrzymały pierwotny zapis w części dotyczącej ograniczenia funkcjonowania określonych instytucji lub zakładów pracy, umożliwiając czasowe ograniczenie sprawowania kultu religijnego w miejscach publicznych, w tym w budynkach i innych obiektach kultu religijnego (par. 6 ust. 1 pkt 4). Nadal obowiązywał również przepis ograniczający liczbę osób uczestniczących jednocześnie w sprawowaniu kultu religijnego do 50 (par. 7 ust. 1 pkt 3) oraz ustanawiający zakaz zgromadzeń powyżej 50 osób (par. 11 ust. 1).

Na kolejne regulacje nie trzeba było długo czekać, ponieważ już 24 marca 2020 roku Minister Zdrowia wydał rozporządzenie zmieniające zapisy wydanego 4 dni wcześniej aktu. Wprowadzone zmiany oznaczały w praktyce dalsze ograniczenia praw i wolności człowieka, tym razem dotyczyły w szczególności swobody przemieszczania się. W dodanym par. 3a w okresie od 25 marca do 11 kwietnia 2020 roku zakazano na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej przemieszczania się osób przebywających na tym obszarze, z wyjątkiem przemieszczania się danej osoby w którymś z wymienionych w rozporządzeniu celów. W par. 3a pkt 4 do celów uzasadniających przemieszczanie się zaliczono sprawowanie lub uczestniczenie w sprawowaniu kultu religijnego, w tym czynności lub obrzędów religijnych[21]. Zmianie uległa również treść par. 7 w ust. 1 pkt 3 poprzez doprecyzowanie dozwolonej liczby osób w trakcie sprawowania kultu religijnego w przypadku pogrzebu. Liczba ta objęła łącznie na danym terenie lub w danym obiekcie zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz pomieszczeń

18 Mowa tu o przepisach rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 27 lutego 2020 r. w sprawie zakażenia koronawirusem SARS-CoV-2, ibidem 2020, poz. 325.

19 Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie odwołania na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, ibidem, poz. 490.

20 Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, ibidem, poz. 491.

21 Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, ibidem, poz. 522.

nie więcej niż 50 osób, wliczając w to uczestników i osoby sprawujące kult religijny lub osoby zatrudnione przez zakład pogrzebowy w przypadku pogrzebu – w okresie od 20 marca do 24 marca 2020 roku oraz w okresie od 12 kwietnia do odwołania, oraz maksymalnie pięcioro uczestników oprócz osób sprawujących kult religijny lub osób zatrudnionych przez zakład pogrzebowy w przypadku pogrzebu – w okresie od 25 marca do 11 kwietnia 2020 roku[22]. Ważną zmianą było również wprowadzenie par. 11a ust. 1, który w okresie od 25 marca do 11 kwietnia 2020 roku zakazał nie tylko organizowania zgromadzeń w rozumieniu ustawy – Prawo o zgromadzeniach, co do tej pory już obowiązywało, ale również innych zgromadzeń organizowanych w ramach działalności kościołów i innych związków wyznaniowych oraz imprez, spotkań i zebrań niezależnie od ich rodzaju, z wyłączeniem spotkań danej osoby z jej osobami najbliższymi w rozumieniu art. 115 par. 11 ustawy z 6 czerwca 1997 roku – Kodeks karny lub z osobami najbliższymi osobie, z którą pozostaje we wspólnym pożyciu[23].

Z 31 marca 2020 roku pochodzą dwa kolejne rozporządzenia[24]. Rozporządzenie Ministra Zdrowia zmieniało rozporządzenie z dnia 20 marca 2020 roku, uchylając rozdziały 2–6, czyli te przepisy, które w zasadzie ustanawiały ograniczenia związane ze stanem epidemii. Drugi akt, wydany przez Radę Ministrów, ustanawiał je ponownie. W rozporządzeniu Rady Ministrów z dnia 31 marca 2020 roku w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii utrzymano przyjęte wcześniej ograniczenia, w tym również te dotyczące wolności sumienia i religii. Przewidziano, że między 1 a 11 kwietnia zostanie utrzymane ograniczenie liczy osób mogących uczestniczyć w sprawowaniu kultu religijnego do 5, a od 12 kwietnia liczba ta miała wzrosnąć ponownie do 50 osób.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 kwietnia 2020 roku[25] w zasadzie utrzymało w mocy dotychczasowe postanowienia dotyczące ograniczeń,

22 Ibidem, par. 1 pkt 4.
23 Ibidem, par. 1 pkt 6.
24 Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 31 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 565; Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, ibidem, poz. 566.
25 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 kwietnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, ibidem, poz. 658.

nakazów i zakazów związanych z wolnością sumienia i religii, z tym, że przedłużyło obowiązywanie zapisu przewidującego tylko pięcioro uczestników biorących udział w sprawowaniu kultu religijnego do 20 kwietnia. Nowe regulacje zostały wydane 19 kwietnia. Zgodnie z nimi zmianie uległ sposób określania liczby osób mogących jednocześnie uczestniczyć w sprawowaniu kultu religijnego, w tym w czynnościach lub obrzędach religijnych w budynku użyteczności publicznej przeznaczonym na potrzeby kultu religijnego. Przyjęto wskaźnik jednego uczestnika na 15 m^2 powierzchni tego budynku, oprócz osób sprawujących kult religijny. Zmieniono także zapis dotyczący liczby uczestników pogrzebów, ustanawiając limit 50 uczestników podczas jednego pogrzebu, oprócz osób sprawujących kult religijny, osób dokonujących pochowania lub osób zatrudnionych przez zakład lub dom pogrzebowy[26].

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 maja 2020 roku[27] utrzymywało dotychczasowe ograniczenia, skonkretyzowano jedynie zapis dotyczący liczby osób mogącej jednocześnie uczestniczyć w sprawowaniu kultu religijnego (jeden uczestnik na 15 m^2) poprzez wprowadzenie wyjątku odnośnie do budynku o powierzchni mniejszej niż 75 m^2, w którym dopuszcza się jednoczesne przebywanie pięciorga uczestników, oprócz osób sprawujących kult religijny. Ważność tego przepisu wygasła z dniem 16 maja, kiedy to Rada Ministrów wydała kolejne rozporządzenie[28]. Nowe przepisy z dniem 17 maja zwiększyły liczbę uczestników do jednego uczestnika na 10 m^2 powierzchni budynku, oprócz osób sprawujących kult religijny, z wyjątkiem budynku o powierzchni mniejszej niż 50 m^2, w którym dopuszczano jednoczesne przebywanie pięciorga uczestników. Na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 29 maja 2020 roku, pomimo formalnego utrzymania jeszcze zakazu zgromadzeń, dopuszczono możliwość ich organizowania, o ile liczba uczestników nie przekracza 150 osób, przy zastrzeżeniu, że podstawą ich organizacji jest zawiadomienie, o którym mowa w art. 7 ust. 1, art. 22 ust. 1 albo decyzja, o której mowa w art. 26b ust. 1 ustawy – Prawo o zgromadzeniach. Uczestnicy zgromadzeń zostali

26 Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 19 kwietnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, ibidem, poz. 697, par. 9 ust. 1 pkt 3b.

27 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 maja 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, ibidem, poz. 792.

28 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 maja 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, ibidem, poz. 878.

również obowiązani do zachowania odległości co najmniej 2 m między sobą oraz do zakrywania ust i nosa. Zgodnie z par. 15 ust. 8 zgromadzenia organizowane w ramach działalności kościołów i innych związków wyznaniowych mogą się odbywać pod warunkiem, że w przypadku, gdy zgromadzenie odbywa się w budynkach i innych obiektach kultu religijnego, uczestnicy realizują obowiązek, o którym mowa w par. 18 ust. 1 (zakrywania ust i nosa), z wyłączeniem osób sprawujących kult religijny, a w przypadku, gdy to zgromadzenie odbywa się na zewnątrz, uczestnicy przebywają w odległości nie mniejszej niż 2 m od siebie lub realizują obowiązek, o którym mowa w par. 18 ust. 1, z wyłączeniem osób sprawujących kult religijny[29]. Wydane 19 czerwca 2020 roku rozporządzenie Rady Ministrów[30] utrzymywało w mocy przyjęte wcześniej ograniczenia.

Istotne zmiany zostały przyjęte w kolejnym rozporządzeniu Rady Ministrów. Po raz pierwszy wskazano rodzaje obszarów, na których ustanowiono dodatkowe ograniczenia, zaostrzając reguły sanitarne. Zostały one podzielone na „obszar żółty" oraz „obszar czerwony", a przesłanki ich wyodrębniania i klasyfikowania wciąż budzą sporo kontrowersji. Podczas konferencji prasowej w Ministerstwie Zdrowia 6 sierpnia podano, że kryterium podziału był wskaźnik przypadków zachorowań na 10 tys. mieszkańców. Zgodnie z definicją zapadalności na COVID-19, jeżeli wskaźnik zapadalności na COVID-19 wynosi 12 na 100 tys. mieszkańców, to należy tam wprowadzić strefę czerwoną, jeżeli wskaźnik jest od 6 do 12 na 100 tys. mieszkańców, to taki obszar kwalifikuje się do wprowadzenia strefy żółtej[31]. Ostatnie rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii w par. 24 ust. 3 nakłada obowiązek zakrywania przy pomocy odzieży lub jej części, maski, maseczki, przyłbicy albo kasku ochronnego ust i nosa w trakcie sprawowania kultu religijnego, w tym czynności lub obrzędów religijnych, w budynku użyteczności publicznej przeznaczonym na potrzeby kultu religijnego oraz na cmentarzu. Ponadto w par. 25 ust. 8 przewidziano nowe zasady organizowania zgromadzeń w ramach działalności

29 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, ibidem, poz. 964.

30 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 czerwca 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, ibidem, poz. 1066.

31 https://www.prawo.pl/zdrowie/szczegolowe-kryteria-wedlug-ktorych-rzad-oglasza-czerwone-i,502404.html.

kościołów i innych związków wyznaniowych. Przyjęte reguły przewidują, że mogą się one odbywać: 1) w obszarze czerwonym pod warunkiem, że w przypadku, gdy zgromadzenie odbywa się: a) w budynkach i innych obiektach kultu religijnego znajduje się nie więcej uczestników niż wynosi 50% obłożenia budynku lub innego obiektu kultu religijnego, oprócz osób sprawujących kult religijny lub osób dokonujących pochowania bądź osób zatrudnionych przez zakład lub dom pogrzebowy w przypadku pogrzebu, oraz że uczestnicy realizują obowiązek zakrywania ust i nosa, o którym mowa w par. 24 ust. 1, z wyłączeniem osób sprawujących kult religijny, b) na zewnątrz, uczestnicy bez względu na odległość między sobą, realizują obowiązek zakrywania ust i nosa, o którym mowa w par. 24 ust. 1, z wyłączeniem osób sprawujących kult religijny; 2) na pozostałym terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, pod warunkiem że w przypadku, gdy zgromadzenie odbywa się w budynkach i innych obiektach kultu religijnego, uczestnicy realizują obowiązek zakrywania ust i nosa, o którym mowa w § 24 ust. 1, z wyłączeniem osób sprawujących kult religijny, a w przypadku, gdy to zgromadzenie odbywa się na zewnątrz, uczestnicy przebywają w odległości nie mniejszej niż 1,5 m od siebie lub realizują obowiązek zakrywania ust i nosa, o którym mowa w par. 24 ust. 1, z wyłączeniem osób sprawujących kult religijny.

Rzecznik Praw Obywatelskich

Rzecznik Praw Obywatelskich (RPO) to organ stojący na straży wolności i praw człowieka i obywatela określonych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej oraz w innych aktach normatywnych, w tym również na straży realizacji zasady równego traktowania. W sprawach o ochronę wolności i praw człowieka i obywatela bada, czy wskutek działania lub zaniechania organów, organizacji i instytucji, obowiązanych do przestrzegania i realizacji tych wolności i praw, nie nastąpiło naruszenie prawa, a także zasad współżycia i sprawiedliwości społecznej[32].

Interesującą uwagę na temat kompetencji i statusu RPO poczynił Stanisław Trociuk, który stwierdził: „Rzecznik nie stoi na straży szeroko pojętej zasady praworządności, lecz wyłącznie na straży wolności i praw człowieka

32 Ustawa z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich, t.j., Dz. U. 2020, poz. 627, art. 1 ust 1, 3.

i obywatela. Stąd też w sytuacji, gdy wniosek kierowany do niego nie dotyczy wskazanej problematyki, brak jest podstaw do badania sprawy przez Rzecznika. Badając sprawę, Rzecznik wykroczyłby poza zakres kompetencji wyznaczonych mu przez przepisy prawa. Cecha ta, a więc nakierowanie aktywności Rzecznika wyłącznie na sferę ochrony wolności i praw, w sposób istotny odróżnia Rzecznika od organów prokuratury"[33]. W kontekście powyższego sformułowania warto przywołać pisma RPO do premiera Mateusza Morawieckiego z 27 marca 2020 roku[34] oraz 3 kwietnia 2020 roku[35], w których to pismach odniósł się on do legalności działań rządu i zgodności z prawem wydawanych rozporządzeń, a także podkreślił konieczność ochrony praw i wolności człowieka. Organ ten wyraził przekonanie, że celem podjętych przez niego działań nie jest kwestionowanie wprowadzanych zakazów z punktu widzenia ich przydatności i konieczności dla zwalczania epidemii COVID-19, lecz są one wyrazem realizacji obowiązków i uprawnień RPO, w tym wyrażonego w art. 16 ust. 1 prawa RPO do występowania do właściwych organów z wnioskami o podjęcie inicjatywy ustawodawczej bądź o wydanie lub zmianę innych aktów prawnych w sprawach dotyczących wolności i praw człowieka i obywatela[36].

W wystosowanych pismach RPO zwraca uwagę, że w zakresie zwalczania choroby zakaźnej wywołanej wirusem SARS-CoV-2, a więc szczególnego zagrożenia, nie zdecydowano się na wprowadzenie stanu nadzwyczajnego, zamiast tego została uchwalona ustawa z dnia 2 marca 2020 roku o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych, w której art. 25 wprowadzono wiele zmian w ustawie z 5 grudnia 2008 roku o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi. Podkreśla również, że ograniczenie praw i wolności człowieka bez względu na okoliczności może nastąpić wyłącznie w drodze ustawy.

Rzecznik Praw Obywatelskich, rozumiejąc konieczność i potrzebę działań na rzecz zwalczania epidemii, podkreślił, że wszelkie kroki powinny być podejmowane z poszanowaniem obowiązującego porządku prawnego i poszanowaniem konstytucyjnych praw i wolności jednostki. W ocenie RPO zachodzą

33 S. Trociuk, *Rzecznik Praw Obywatelskich. Komentarz*, LEX 2007.

34 Pismo Rzecznika Praw Obywatelskich do Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 marca 2020 r., VII.565.1.2020.

35 Pismo Rzecznika Praw Obywatelskich do Prezesa Rady Ministrów z dnia 3 kwietnia 2020 r., VII.565.3.2020.ST/MM.

36 Ustawa z dnia 15 lipca 187 r. o Rzeczniku…

wszelkie niezbędne przesłanki do wprowadzenia w Polsce stanu nadzwyczajnego, mając jednak na względzie działania władz, które na to rozwiązanie się nie zdecydowały, podkreśla on konieczność poruszania się w takich ramach prawnych, jakie są właściwe wówczas, gdy nie zachodzą szczególne zagrożenia, o których mówi art. 228 ust. 1 Konstytucji RP[37].

W przekonaniu RPO brak jest właściwej podstawy prawnej do wprowadzania ograniczeń w zakresie realizacji konstytucyjnej wolności uzewnętrzniania religii. Powołując się na przepisy rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 roku w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii (par. 6 ust. 1 pkt 4; par. 7 ust. 1 pkt 3), RPO jednoznacznie stwierdza, że wkraczają one w konstytucyjną sferę wolności religii (art. 53 ust. 1 Konstytucji RP). Wolność religii, jak wyjaśniono, obejmuje wolność wyznawania religii według własnego wyboru lub przyjmowania religii oraz uzewnętrzniania religii indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie (art. 53 ust. 2 Konstytucji RP oraz art. 9 ust. 1 europejskiej konwencji praw człowieka).

Wskazując na przepisy konstytucyjne, w tym w szczególności art. 53 ust. 2 i 5, RPO podkreśla, że wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób. O ile wyczerpana została jedna z przesłanek ograniczenia, jaką jest konieczność ochrony zdrowia, o tyle nie spełniono warunku formalnego, jakim jest ustanowienie ograniczenia w ustawie. Rzecznik Praw Obywatelskich zauważa: „W związku z tym zawartego w art. 46 ust. 4 pkt 4 ustawy o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi upoważnienia dla ministra właściwego do spraw zdrowia do ustanowienia w rozporządzeniu zakazu organizowania innych zgromadzeń ludności nie sposób odczytywać jako właściwej podstawy prawnej do wprowadzania ograniczeń w zakresie realizacji konstytucyjnej wolności uzewnętrzniania religii. W tym zakresie Konstytucja RP przewiduje bowiem monopol ustawy. Poza tym wszelkie ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii, po pierwsze nie mogą mieć formy zakazu, a tak by było, gdyby przyjąć, że art. 46 ust. 1 pkt 4 ustawy o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych

37 Art. 228 ust. 1 Konstytucji RP stanowi: „W sytuacjach szczególnych zagrożeń, jeżeli zwykłe środki konstytucyjne są niewystarczające, może zostać wprowadzony odpowiedni stan nadzwyczajny: stan wojenny, stan wyjątkowy lub stan klęski żywiołowej".

stanowi podstawę do regulowania materii wolności uzewnętrzniania religii. Można byłoby na jego podstawie wprowadzić także zakaz uzewnętrzniania religii. Po drugie, i co ważniejsze, ograniczenia takie mogą być uczynione jedynie w drodze ustawy. Z art. 53 ust. 5 Konstytucji RP wynika w sposób niewątpliwy wyłączność ustawy w regulowaniu granic uzewnętrzniania religii. W konsekwencji żaden organ władzy wykonawczej, w tym minister właściwy do spraw zdrowia, nie posiada w świetle art. 53 ust. 5 Konstytucji RP zdolności regulacyjnej w zakresie określania granic wolności uzewnętrzniania religii"[38].

Ograniczanie praw i wolności w stanie epidemii, w tym wolności religijnej to problematyka, której RPO poświęca sporo uwagi w swojej działalności. Przemawia za tym treść kierowanych do Prezesa Rady Ministrów pism, które stanowią niejako odpowiedź, reakcję RPO na działania rządu w sferze wolności i praw człowieka.

Zakończenie

Poszanowanie praw i wolności człowieka, dbałość o ich przestrzeganie to obowiązek wszystkich organów władzy publicznej. Wolność religijna, dzięki której każdy może wyznawać i przyjmować religię taką, jaką chce oraz ją uzewnętrzniać, choć tak istotna z punktu widzenia jednostki, nie ma jednak charakteru absolutnego. Epidemia COVID-19 uświadomiła zarówno władzom, jak i obywatelom, że są sytuacje, w których zdrowie i życie ludzkie to wartości najwyższe. Duża dynamika rozwoju wydarzeń w kraju i na świecie spowodowała, że nikt tak naprawdę nie był gotowy na funkcjonowanie w zupełnie nowej rzeczywistości, w jakiej przyszło nam żyć od marca 2020 roku. Przygotowane procedury i zabezpieczone środki szybko zostały zweryfikowane, pokazały, na jakim etapie walki z epidemią jest państwo. W zasadzie nie podlega wątpliwości stwierdzenie, że szybkość reakcji i podejmowanych działań często wpływały bezpośrednio na życie całego społeczeństwa i stan państwa jako całości. Po upływie prawie pół roku od tamtych wydarzeń, analizując wprowadzone rozwiązania, które w większości zostały zweryfikowane w praktyce, łatwiej jest dokonać oceny ich słuszności oraz wyciągnąć wnioski. Główną wątpliwością pojawiającą się na tym tle jest to, dlaczego nie zdecydowano się na wprowadzenie stanu nadzwyczajnego, który pozwoliłby, przy wykorzystaniu

38 Pismo Rzecznika Praw Obywatelskich do Prezesa Rady Ministrów z dnia 27 marca...

przewidzianych prawem instrumentów, na bezsporne zachowanie praworządności wprowadzanych ograniczeń. Zamiast tego dokonano zmiany w podstawowej w tej sytuacji ustawie oraz wydano wiele rozporządzeń, które coraz głębiej ingerowały w sferę praw i wolności człowieka. Rzecznik Praw Obywatelskich zwrócił uwagę, że „[…] nawet w przypadku wprowadzenia w Polsce na czas epidemii, na podstawie Konstytucji RP, stanu nadzwyczajnego nie byłoby możliwe wprowadzenie ustawą ograniczeń, określając zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w czasie takiego stanu, wolności i praw określonych w art. 53 Konstytucji RP (wolność sumienia i religii). Tymczasem Rada Ministrów wprowadziła takie ograniczenie mocą swojego rozporządzenia i to na czas nieokreślony, aż do odwołania. Tym samym rząd wprowadził aktem wykonawczym głębsze ograniczenia wolności sumienia i wyznania niż mogłoby to mieć miejsce w czasie stanu klęski żywiołowej, stanu wyjątkowego, a nawet w czasie stanu wojennego”[39].

Bibliografia

Literatura

Complak K., *Komentarz do art. 53 Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. M. Haczkowska, Warszawa 2014.

Florczak-Wątor M., *Komentarz do art. 53 Konstytucji RP*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2019.

Sobczyk P., *Kilka uwag o bezstronności władz publicznych na kanwie wniosku o usunięcie krzyża z sali posiedzeń Sejmu RP*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2012, t. 15.

Steczkowski P., *Wstęp do studiów tematycznych*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2018, t. 21.

Trociuk S., *Rzecznik Praw Obywatelskich. Komentarz*, LEX 2007.

Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483, z późn. zm.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 27 lutego 2020 r. w sprawie zakażenia koronawirusem SARS-CoV-2, Dz.U. 2020, poz. 325.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie odwołania na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, Dz.U. 2020, poz. 490.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 491.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 24 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 522.

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 31 marca 2020 r. zmieniającym rozporządzenie w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 565.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31 marca 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 566.

39 Ibidem.

Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 kwietnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 658.
Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 19 kwietnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 697.
Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 2 maja 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 792.
Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 maja 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 878.
Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 29 maja 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 964.
Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 czerwca 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 1066.
Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 sierpnia 2020 r. w sprawie ustanowienia określonych ograniczeń, nakazów i zakazów w związku z wystąpieniem stanu epidemii, Dz.U. 2020, poz. 1356.
Ustawa z dnia 5 grudnia 2008 r. o zapobieganiu oraz zwalczaniu zakażeń i chorób zakaźnych u ludzi, t.j., Dz.U. 2019, poz. 1239, z późn. zm.
Ustawa z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich, Dz.U. 2020, poz. 627.

Religious freedom in the time of the COVID-19 epidemic in Poland – a legal perspective

Abstract

Faith and religion are important values for many people, guiding them in their daily lives. As shown by the history, the humanity fought numerous battles and wars to protect these values. More recently, we have got used to the fact that the freedom of conscience and religious belief is respected and, generally speaking, not largely restricted. The Constitution of the Republic of Poland implements some legal guarantees concerning the above. However, the outburst of the SARS-CoV-2 disease in Poland has prompted serious restrictions on exercising constitutional rights and freedoms. The risk of an epidemic, and then the state of an epidemic declared by the national authorities, have earmarked new limits for the religious freedom of each citizen.

Key words: epidemic, freedom of conscience and religion, COVID-19, human rights, Human Rights Defender